

UOT 94(479.24)

**AZƏRBAYCANIN XARİCİ ÖLKƏLƏRLƏ ƏLAQƏLƏRİ
NAĞİL VƏ DASTANLARDA
(orta əsrlər dövründə)**

İ.H.ABDULLAYEV
Bakı Dövlət Universiteti
Ilqarheydəroğlu @ mail.ru

Məqalədə müəllif göstərir ki, hər hansı bir xalqın keçdiyi tarixi inkişaf yolu, onun xarici ölkələrlə əlaqələri həmin xalqın şifahi xalq ədəbiyyatında da əks olunur. Azərbaycanın orta əsrlərdə müxtəlif xarici ölkələrlə ticarətdə tranzit ölkə rolunu oynaması isə bu işdə xüsusilə böyük rol oynamışdır. Bu məqalədə isə Azərbaycanın Çinlə, Misirlə, Yəmənlə, Ərəbistanla, Əfqanıstanla, Hindistanla, İrənlə və s. ölkələrlə olmuş əlaqələrinin nağil və dastanlarda da necə əks olunmasından danışılır.

Açar sözlər: nağil, dastan, Rusiya, Avropa, Ərəb ölkələri, iqtisadi əlaqələr, Bizans, Türkiyə, İran, Hindistan, Çin, mədəni əlaqələr

XVII əsrin II yarısında hind tacirləri Azərbaycan şəhərləri vasitəsilə Rusiya və Avropa ilə geniş miqyasda ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Onlar Həştərxandan gəlmiş rus tacirləri ilə Dərbənd, Bakı və Şamaxı şəhərlərində ticarət edirdilər [1,33]. Bu baxımdan təbii ki, Hindistanın adı bir çox nağıllarımızda çəkilir. Belə nağıllardan biri də «Tumar pəhləvan» nağılıdır. Burada onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Bakı şəhərində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində bir çox numizmatik tapıntılar aşkar edilmişdir ki, bunlar da IX əsrə aid olmuşlar. Limanda təxminən 7-8 m. dərinlikdə üstündə zərb olunduğu yer olmayan qızıl dinar tapılmışdır. Onun yalnız aşağı tərəfində I Ziyadatallah (h.t. 201-223, m.t. 817-838-ci illər) sözləri yazılmışdır [2,73].

Şübhəsiz ki, bu tapıntı IX əsrin I yarısında Ərəb ölkələri ilə aparılan ticarət əlaqələrinə sübutdur. Bu baxımdan Ərəb ölkələrindən biri kimi Yəmənin adının nağıllarımızda çəkilməsi təbii sayılmalıdır. Bundan başqa Naxçıvandan tapılan və IX-X əsrlərə aid olan qabların ornament və şirələrində firuzəyi, yaşıl, göy, qəhvəyi, bəzən isə sarı rənglərdən istifadə edilmişdir. Firuzəyi rəng Şərqi Misir, İran və Ön Asiyada hazırlanan dulusçuluq məmulatları üçün daha çox xarakterikdir [3,73]. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, İran və Misirdə XII və XIV əsrlərdə şpət qarışdırılmış tünd rəngli mina təbəqəli qablar

geniş miqyasda hazırlanmışdır. Belə qablara Naxçıvanda da rast gəlinmişdir [3,33].

Aydındır ki, göstərilən bu cəhətlər Azərbaycanla Misir, Mərkəzi və Ön Asiya ölkələri, habelə İran arasında sıx yaxınlığı sübut edən amillərdir. Bundan başqa Azərbaycanla İranın uzun müddət ərzində həm Sasani, həm Ərəb xilafəti dövründə, həm də Səfəvi imperiyasının tərkibində bir yerdə olması da şübhəsiz ki, bu iki ölkəni bir-birinə yaxınlaşdıran cəhətlərdən olmuşdur. Bu yaxınlıq aydındır ki, bir sıra nağıllara da hopmuşdur. Belə nağıllara misal olaraq “Tumar pəhləvan”, “Səmədin nağılı”, “İsgəndər Zülqərneyn” və s. nağılları misal göstərmək olar.

«Tumar pəhləvan» nağılında göstərilir ki, Misir vilayətində kasıb bir kişinin Pəri adlı qızı olur [4,341]. Bu qız zahirən həddən ziyadə gözəl imiş. Hindistanda isə Tumar adlı bir pəhləvan var imiş. Çöllü-biyabanda bir qala tikib orada qalarmış. Bir dəfə Pəri xanım qalanın yaxınlığından keçib getmək istəyəndə Tumar pəhləvan zorla onu tutub qalaya salır və özünə arvad edir. Pəri xanım həmişə ona baxanda Rüstəm Zala oxşadarmış [4, 341]. Bir gün Pəri xanım Tumar pəhləvanın həyatında bir qızın əsir olduğunu bilir. Məlum olur ki, o, Yəmən padşahının qızı Aypara xanımdır [4,343]. Pəri ondan bura düşməsinin səbəbini soruşur. Aypara bildirir ki, bir gün atasına Əfqan padşahından bir qul peşkəş gəldi. Bir müddət sonra isə İsfahan padşahı onun üstünə qoşun çəkdi. Əfqan padşahının göndərdiyi qul Ayparanın atasından icazəsiz qoşunla vuruşmağa atıldı və onları qırıp çatdı [4, 343].

Bir gün isə Ayparanın atası möhkəm xəstələnir. Dərdinə heç cür əlac tapılmır. Bir abid bildirir ki, Nil dəryasının filan yerində bir balıq var [4, 344]. O balığın qarnında it küçüyü var. Kim o balığın qarnındakı it küçüyünün qanından içsə sağalar və o adama dünyada ölüm olmaz. Bu sözləri eşidəndən sonra Aypara xanımın atası Əfqan padşahının göndərdiyi qulu o it küçüyünün qanını gətirmək üçün göndərir. Bu qul Nil dəryasına yaxın olan bir şəhərə gəlib çıxır. Orada onun qərib olduğunu bilirlər. Haradan gəldiyini soruşurlar. Əfqan padşahının göndərdiyi qul Yəməndən gəldiyini bildirir. Burada dünya gözəli ilə də dostlaşır. Bir-birləri ilə sevişirlər də. Bir neçə gündən sonra Əfqan padşahının göndərmiş olduğu qul Nil dəryasındakı balığın qarnındakı it küçüyünün başını kəsir, qanını şüşə bir qaba tökür, dünya gözəlini də atının tərkinə alıb qaçırır. Onu nə qədər təqib edirlərsə də, tuta bilmirlər. Axır ki, qul özünü yetirib küçüyün qanını Aypara xanımın atasına verir. Lakin Aypara xanımın atası Tumar pəhləvanın gətirdiyi dünya gözəlini də ondan almaq istəyir. Bu işdən ötrü hətta Tumar pəhləvana xəyanət edib, dünya gözəlini onun yanından oğurlayır. Tumar pəhləvan da qəzəbindən padşahın qızı Ayparanı oğurlayıb öz həyatindəki quyuda saxlayırmış. Misir hökmdarı Tumar pəhləvanın öldürülməsi üçün Ərəbistandan Bəbir adlı bir pəhləvan da gətirir [4, 355]. Lakin Bəbir pəhləvanı yolda Tumar pəhləvanın oğlu Beykəs öldürür. Nəhayət, Beykəs padşahı da öldürür, Aypara ilə evlənir.

Şübhəsiz ki, yuxarıda sözü gedən nağılda Misirin, Hindistanın, İranın, Yəmənin, Əfqanıstanın, Ərəbistanın adlarının çəkilməsi Azərbaycanın bu ölkələrlə vaxtilə ticarət, iqtisadi, siyasi, mədəni və s. sahələrdə saxlamış olduğu əlaqələrin təzahürüdür.

Yuxarıdakı misallardan görüldüyü kimi, Azərbaycan həm də qədim Şərqi bir çox ölkələri ilə – Misirlə də əlaqələr saxlamışdır. Bu əlaqənin əks olunduğu nağıla misal olaraq «Səmədin nağılı»nı misal çəkə bilərik.

Haqqında söz gedən nağılda deyilir ki, Qaffar adlı bir padşahın iki qızı olur. Bunlardan böyüyü ağılsız və kifir, kiçiyi isə ağıllı və gözəl olur. Vəzir ağıllı və gözəl kiçik qızı öz oğluna almaq üçün hiylə işlədir. Padşahın böyük qızını da, onun ərinə də öldürtdürür. Nağıldakı hadisələrin baş verdiyi şəhərin hökmdarının qoyduğu qayda-qanunlara görə əgər ər-arvaddan biri ölərdisə, onda o birini də öldürərmişlər. Bunun üçün sağ qalan əri, yaxud arvadı meyidin cənazəsinin basdırıldığı dağın altındakı mağaraya qoyarlarmış. Nağıldakı şahın böyük qızını vəzir öldürtdürür. Sonra isə böyük qızının əri – Səmədi də dağın altındakı mağaraya aparırlar. O, sağ qalır. Vəzir isə şahın kiçik qızını öz oğluna alır. Amma toy günü vəzirin oğlunun atı onu yerə çıxır və öldürür. Vəzirin oğlunu basdırarkən ümumi qaydaya görə padşahın kiçik qızını da dağın altındakı mağaraya aparırlar. Lakin nə böyük qızın əri Səməd, nə də padşahın kiçik qızı ölmürlər. Xoş təsadüf nəticəsində onlar mağaradan sağ-salamat çıxı bilərlər. Bir gün sahillə gedərkən dərmanın ortasında bir gəmi görürlər. Gəmiyə minəndə məlum olur ki, gəmi Misir tacirlərinin imiş [4, 91]. Onlar gəmini sahilə sürdürüb, onları öldürtdürmüş şahla görüşürlər. Şahın qorxudan və həyəcandan ürəyi partlayıb ölür. Nağılda Misirin adının çəkilməsi, şübhəsiz ki, Azərbaycanın orta əsrlərdə bu ölkə ilə - yəni Misirlə olmuş müxtəlif əlaqələrinin inikasidir.

Tədqiqatçılar çoxdan sübut etmişlər ki, Qorqud haqqında dastanın vətəni ilkin orta əsrlərdə oğuz tayfalarının yaşadığı Sırdərya, Aral-Kaspi çöllükləri olmuşdur. Oğuz tayfaları səlcuqların başçılığı altında yaşayış yerlərini dəyişib özlərinə təzə vətən taparkən bu dastanı özləri ilə aparmış, onu eposa çevirərək «Kitabi-Dədə Qorqud»a daxil etmişlər [5, 123]. Qorqud, Salur Qazan, Bamsı Beyrək və s. haqqında olan məlumatlar alimlərin güman etdikləri kimi oğuzların səlcuqların rəhbərliyi altında qərbə tərəf hərəkət etmələrindən, yəni XI əsrdən əvvəl yaranmışdır. Belə ki, qədim oğuz qəbilələri əvvəllər bu yerlərdə yaşamış, sonralar isə onların bir hissəsi Kiçik Asiyaya və Zaqafqaziya köçmüş, bir hissəsi isə əvvəlki vətənlərində qalaraq onlarla qohum və qohum olmayan xalqlarla assimilyasiyaya uğrayaraq bu xalqların etnogenezində mühüm rol oynamışlar. Buna görə, heç də təsadüfi deyil ki, Orta Asiya və Qazax xalqlarının yaratmış olduğu «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı ilə Azərbaycan xalqının yaratmış olduğu «Kitabi-Dədə Qorqud» arasında çoxlu oxşarlıqlar və yaxınlıqlar vardır. Belə ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un Qazax variantında da ümumdünya miqyasında, ələlxüsus Şərqdə məşhur olan insanın daim

ölümsüzlük axtarması süjeti vardır. Bu süjet isə «Kitabi-Dədə Qorqud»un Qazax variantını Azərbaycan variantı ilə yaxınlaşdıran əlamətlərdəndir.

Ümumiyyətlə, bu məsələyə daha dərindən yaxınlaşdıqca aydın olur ki, haqqında sözü gedən motiv digər əsərlərdə, məsələn, «Gilqamış haqqında epos» da, Babil ədəbiyyatındakı Adap haqqında «Günahsız zərərçəkən haqqında»kı eposda və «Ağanın qulla danışığı» poemalarında, qədim yəhudi poemaları «Ekklesiasta» və «İova» əsərlərində, habelə Misir xalqının «Məyus olanın öz ruhu ilə olan söhbəti», «Arfistin nəğməsi» və «Arfistin nəğməsinə cavab» adlı poemalarında da öz əksini tapmışdır [5, 127-128]. Şübhəsizdir ki, bütün saydığımız əsərlərdə eyni – «Kitabi Dədə Qorqud» dastanındakı ölümsüzlük ideyasının verilməsi bu xalqların tarixən çox yaxın əlaqələrinə sübutdur.

Haqqında söz gedən ideyanı bir az da dərinləşdirsək deməliyə ki, ölümdən qaçmaq ideyası Yevripidin əsasən qədim Yunan mifləri əsasında yazmış olduğu «Alkestida» əsərində də həmçinin verilmişdir. Burada deyilir ki, Apollonun xahişi ilə müəyyən olunur ki, azad allahı tərəfindən ölümə məhkum olunmuş Admet ölümdən qurtara bilər [5, 116]. Lakin bu yalnız o halda ola bilər ki, kimsə öz həyatını Admetin əvəzinə versin. Admet əvvəlcə belə fədakarlığı qoca valideynlərindən gözləyir. Lakin onlar həyatlarını qurban vermək istəməzlər. Belə olduqda Admetin gözəl arvadı Alkestida öz həyatını qurban verməyə hazır olduğunu bildirir [5, 116]. Lakin iş belə olduqda Admetin dostu Herakl cəllad Tanatla ağır döyüşə girir və ona qalib gəlir. Göstərməlidir ki, bu süjet «Kitabi-Dədə Qorqud»un yuxarıda göstərilən beşinci boyu ilə çox uyğun gəlir. Məlum olduğu kimi orada da deyilir ki, Dəli Domrul öz yoldaşları ilə şərab məclisində olarkən Əzrail gəlib onun canını almalı olacağını bildirir. Əvvəlcə Dəli Domrul Əzrailə qılınc çəkib cumur. Lakin bundan bir şey çıxmır. Birdən Domrulun atı onu yerə atır. Bu zaman Əzrayıl dərhal onun sinəsinə çöküb canını alacağını bildirir. Dəli Domrul artıq yalvarmağa başlayır. Əzrayıl bildirir ki, bu yalnız o zaman ola bilər ki, Domrulun əvəzinə kimsə başqa bir adam ömrünü qurban versin. Belə olduqda Domrulun arvadı ömrünü qurban verməyə hazır olduğunu bildirir. Bundan sonra qadir allah onların hər ikisinə daha 140 il ömür verir.

Göründüyü kimi, hər iki əsərdə süjet xətləri, hadisələr bir-birinə çox yaxındır. Bu ideya, şübhəsiz ki, qədim yunan əfsanələrindən götürülmüşdür.

Belə ki, hələ erkən orta əsrlər dövründə Gəncə şəhərinin ticarət həyatı haqqında məlumat verən tarixçi V.Leviatov yazır: “O zaman bu şəhərin bazarına Orta Asiya ölkələrindən, habelə Rusiyadan, Bizansdan, Türkiyədən, İrandan, Hindistandan və Çindən də mal gətirilirdi” [6, 72].

Göründüyü kimi, Gəncəyə o zamanlar təkcə Şərq ölkələrindən yox, həm də Avropa ölkələrindən çoxlu tacirlər gəlmiş. Təbii ki, bu tacirlər gələrkən özləri ilə həm də öz xalqlarının şifahi xalq ədəbiyyatını gətirirdilər. Bəlkə elə buna görədir ki, əsərlərində əsasən şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlanan Azərbaycanın intibah dövrünün ən böyük korifeylərindən olan böyük şeyx

Nizaminin qəhrəmanları ilə Şekspirin qəhrəmanları ölümün gözünün içinə dik baxır, ona istehza edirlər. Ölüm qorxusu onların bütün varlıqlarından silinib getmişdir [7,69].

Haqqında söz gedən ölümsüzlük, ölümə qalib gəlmək ideyası Firdovsida də vardır. Lakin burada söhbət tarixi şəxsiyyətdən, şah Yəzdəgirdən gedir. Belə ki, ölümü ərəfəsində I Yəzdəgirdə astroloqlar bildirirlər ki, o, yaxın zamanlarda su mənbəyində öləcəkdir. Buna görə də, I Yəzdəgird su mənbələrinə yaxın getməməklə ölümdən qaçmağı qərara alır.

Lakin üç aydan sonra gözlənilmədən onun burnundan qan açılır. Yeganə çarə su mənbəyində, çayda çimmək olur. Şah suya canlı girsə də oradan ölü çıxarılır.

Ölümdən qaçmaq ideyası, şübhəsiz ki, İran eposuna qədim türk şaman və eləcə də həmçinin Azərbaycan eposundan keçmişdir ki, bu da əsasən orta əsrlər fars müəlliflərinin türk, oğuz, həm də hansısa dərəcədə Azərbaycan mifologiyası ilə yaxın tanışlıqları ilə əlaqədardır. Bu baxımdan “Kitabi Dədə Qorqud”u fars xalqının X əsr ədəbi tarixi abidəsi olan Firdovsi “Şahnamə”si və XIV əsrdə türk dilinə tərcümə olunmuş “Təbəri tarixi”nin müvafiq mövzuları ilə müqayisə etmək olar.

Belə ki, heç kim inkar edə bilməz ki, azəri xalqı ilə farslar min illər ərzində yanaşı, eyni ictimai – siyasi şəraitdə yaşamışlar. Midia – Atropatena dövründən sasanilər, səlcuqlar, monqollar, səfəvilər dövrünə qədərki böyük bir tarixi mərhələni nəzərimizə gətirək. Ərəb istilasası – islamiyyət bu siyasi – mədəni əlaqəni daha da yaxınlaşdırmışdır.

Diqqət yetirsək, hər iki abidənin islamiyyət dövründə yazıldığına baxmayaraq şərab içməyin qadağan olmadığını görürük. Hər iki xalqda qəhrəmanın yas mərasimi onun atının quyruğunun kəsilməsi ilə başlayır və yaxın adamların baş geyimlərinin yerə çarpılması ilə qarşılır [8, 55]. Dədə Qorqud qəhrəmanı Beyrək ölərkən onun ağ – boz atının quyruğunu kəsirlər, qırx-əlli igid qara geyinib göy sarınırlar və Qazan bəyə gəlirlər, baş sarıqlarını yerə vururlar.

“Uruzun dustaq olduğu” boyda da bu adəti görürük. Uruz onu azad etməyə gələn atasına müraciətində ondan xahiş edir ki, güclü düşmənlə döyüşə girməyib, qayıdıb getsin və ölərsə onun atının quyruğunu kəsib aşını versinlər [8, 56].

Bu adətin X əsr abidəsi olan Firdovsi “Şahnamə”sində farslara qarşı duran turanlılarda – türklərdə müşahidə edilməsi çox maraqlıdır. Görünür ki, bu qədim türk tayfalarının ümumi adəti imiş.

Dursa xan oğlu Buğac ilə “Şahnamə” qəhrəmanı Səyavuşun taleyində də oxşarlıq var. Belə ki, hər ikisi 15 yaşa qədər atalarını görməyib, ana babalarına ata deyiblər. Atalarını axtarmağa gedərkən isə onunla döyüş meydanında düşmən kimi rastlaşırlar [8,56].

Şübhəsiz ki, bütün bu oxşarlıqlar vaxtilə Səfəvilər dövlətində farslarla türklərin bir imperiya daxilində olmaları və bir – birləri ilə müxtəlif sahələrdə sıx əlaqə saxlamaları ilə əlaqədardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ашурбейли С. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией в средние века. Баку: Элм, 1990, 150 с.
2. Ашурбейли С. История города Баку. Баку: Азербайджанское государственное издательство - полиграфическое объединение, 1992, 408 с.
3. Кверфельдт Е. К. Керамика Ближнего Востока. Л: Гос. Эрмитаж, 1947, 146с.
4. Azərbaucan nağılları. Red.-ru T. Məmmədov. Bakı: Azərnaşr, 1982, 403 s.
5. Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. М: Наука, 1983, 335 с.
6. Левиатов В. Гянджа-родина великого Низами // Литературный Азербайджан, Баку, 1941, №4, с. 68-75.
7. Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı: Gənclik, 1964, 172 s.
8. Cəmşidov Ş. Kitabı Dədə Qorqudu vərəqləyərəkən. Bakı: Gənclik, 1969, 98 s.

ОТРАЖЕНИЕ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА С ЗАРУБЕЖНЫМИ СТРАНАМИ В СКАЗКАХ И ЭПОСАХ

И.Г.АБДУЛЛАЕВ

РЕЗЮМЕ

Автор статьи на основе исследования определенной части азербайджанских сказок и эпосов показывает, что весь путь исторического развития каждого народа и его взаимосвязи с другими народами, странами находят свое отражение и в устной народной литературе. В течении всего средневековья Азербайджан играл роль транзитной страны в системе международной торговли и это обстоятельство оставило глубокие, неизгладимые следы в социально-экономической, политической, культурной жизни нашего народа.

В представленной статье ведется речь о степени отражения взаимосвязей Азербайджана с Китаем, Египтом, Йеменом, другими арабскими странами, Афганистаном, Индией, Ираном в средние века в сказках и эпосах.

Ключевые слова: сказка, дастан, Россия, Европа, Арабские страны, экономические связи, Византия, Турция, Иран, Индия, Китай, культурные отношения

THE RELATIONS OF AZERBAIJAN WITH FOREIGN COUNTRIES IN TALES AND DASTANS

I.H.ABDULLAYEV

SUMMARY

This article notes that a people's historical path and relations with foreign countries are reflected in folk literature. In the Middle Ages Azerbaijan played a key role in this trade ties as a transit country. The article illustrates the reflection of the relations of Azerbaijan with China, Egypt, Arabic countries, Afghanistan, India, Iran and others in our tales and dastans.

Key words: tale, epos, Russian, Europe, Arabian countries, economic contact, Vizanty, Turkey, Iran, India, China, Culture contact